

теми активної соціально-станової корпорації під патронатом держави. У межах націоналістичної концепції серйозна увага зверталася на становлення національної свідомості як вихідного пункту в творенні нації. Відтак, є всі підстави вестися мовою щодо еволюції націоналістичних поглядів В. Липинського у напрямі від примордіалізму до конструктивізму (модернізму), хоч при цьому незмінними лишалися консервативні підвалини його націоналістичного мислення.

* Стаття написана на основі доповіді, виголошеної на конференції «Консерватизм у Центрально-східній Європі: історія, політика, ідеологія», яка відбулася у Кракові (травень 2009 р.). Публікується вперше.

1. Лисак-Рудницький І. Вячеслав Липинський // *Історичні есе*. – К., 1994. – Т. 2.
2. Майборода О. Нації етнічні і політичні: оманливе розрізнення // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 5.
3. Кресіна І. Концепція української політичної нації у науковій спадщині В. Липинського // *В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення: Мат. Міжн. конф.* – Луцьк, 2007.
4. Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002.
5. Вільчинський Ю. В'ячеслав Липинський – до української нації через українську державу // *В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. / За ред. Я. Пеленського*. – К.; Філадельфія, 1994.
6. Каневська І. Порівняльний аналіз концепцій В. Липинського та О. Бочковського // *В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці...*
7. Масненко В.В. Проблема нації та національної свідомості у науковій теорії В'ячеслава Липинського // *Другі Яковлівські читання: Мат. наук. конф. пам'яті А. Яковліва (1872–1955)*. – Черкаси, 2002.
8. Масненко В.В. Націологічна концепція В'ячеслава Липинського // *В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко*. – К., 2010.
9. Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // *Липинський В. Твори. Історична секція*. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.
10. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Твори. Політологічна секція*. – Т. 6. – Кн. 1. – К., Філадельфія, 1995.
11. Липинський В. Хам і Яфет. З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 року // *Сучасність*. – 1992. – № 6.
12. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995.
13. Липинський В. З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, П. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упор. Т. Осташко, Ю. Терещенко. – К., 1996.
14. Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський та ін. – Т. 1. – К., 2003.
15. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // *Твори. Історична секція*. – Т. 2. – Філадельфія, 1980.
16. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // *Твори. Історична секція*. – Т. 3. – Філадельфія, 1991.

Masnenko V.V. The conservative paradigm of the Ukrainian nationgenesis: vision by Vjacheslav Lypynski. In the article has been analysed the conservative conception of the Ukrainian nationgenesis by V. Lypynski. The fundamental principles of the conception were the determinant role of the state and elite in this process, the denial of the initial democratic phase of the national communities formation, the special meaning of idealism and religious consciousness, civil perception her politically-territorial elements, principal creation of the nation value of conservative elements.

Key words: creation of the nation, V. Lypynski, conservative paradigm of nationgenesis, national consciousness, Ukrainian nation

Л. П. Шваб

ГЕНЕЗА КОНЦЕПЦІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Автор статті стверджує, що тоталітаризм витворений реальністю ХХ ст. Весь понятійний апарат, таким чином, сформований новітньою науковою думкою. У пошуках генези концепції тоталітаризму автор заглиблюється в історію класичної політичної думки, яка у пошуках «рецептів» стабільності влади називала елементи, характерні для тоталітаризму ХХ ст., з різницею в тому, що тоталітаризм сприймався як форма насильства меншості над більшістю, а не як об'єктивна реальність.

Ключові слова: тоталітаризм, соціалізм, держава

Важко відразу дати визначення поняття тоталітаризму. Воно багатоваріантне, піддатливе для різних маніпуляцій та демагогічних надуживань. Чимало народів мають досвід тоталітаризму, коли фанатизм, грубість, жорстокість і пиha однієї особи прирікає життя чоловіків і жінок на безкінечний відчай, терпіння, страх і деструкцію. Без означення цього явища, розуміння його природи ми (тепер уже самі) створюємо небезпеку його повторення. Метою цього дослідження є з'ясування генези концепції тоталітаризму в світовій науковій думці.

Поняття тоталітаризм вперше вжив Дж. Джентиле (1875–1944) – італійський філософ, засновник теорії «актуального ідеалізму», теоретик італійського фашизму, 1934 р. у праці «Походження й доктрина фашизму» («*Origini e dottrina del fascismo*») (1929). За століття до нього французький соціолог А. де Токвіль (1805–1859) шукав пояснень природи тоталітаризму, пишучи 1831 р.: «Гадаю, що рід утисків, які загрожують демократичним народам, не будуть мати нічого спільного з тим, що було раніше.... Я не можу підібрати слово, яке б точно виразило природу цього гніту: як я сам розумію поняття «деспотизм» і «тиранія» уже нічого не пояснюють. Це нове явище, тому його потрібно хоча б ідентифікувати, якщо ми не можемо його назвати» [1, 496].

Від часу виникнення поняття тоталітаризм, сформувалися два напрями пояснення його генези. Частина теоретиків – К. Поппер, Дж. Хейз, С. Нойманн, Р. Нісбет – шукають витоки тоталітаризму в стародавній політичній думці. Натомість більшість вважає, що тоталітаризм є явищем ХХ ст., а отже, пояснення йому слід шукати в межах сучасної термінології (Дж. Сарторі, Г. Арендт, З. Бжезинський, Ц. Фрідріх, К. Лоуенштайн, Е. Канетті та ін.).

К. Лоуенштайн зокрема писав: «Ми не можемо вживати жодних старих окреслень автократії як тоталітарних, концепція держави – суспільства рідко жвивалась у світській термінології, а влада й піддані так глибоко вжилися в традицію, що не вимагали ані ідеологічного обґрунтування, ані примусу» [2, 59–60]. І все ж не слід нехтувати аргументами класичної політичної думки. Те, що нині ми називаємо «стабільністю влади» (і, що пов'язуємо із сучасним описом тоталітаризму), з'явилося ще в Платона як роздуми над умовами для забезпечення стабільності влади. Він вважав, що для цього необхідний: а) стислий класовий поділ, що означає ізоляцію влади, до якої належать пастири та пастирські пси, від людського стада; б) ототожнення долі держави з долею панівного класу; підпорядкування всіх винятково його інтересам та його єдності; цю єдність забезпечують суворі правила виховання й освіти панівного керівного класу, а також суворий контроль та усупільнення інтересів його членів.

З цих основних елементів виснуємо похідні: в) клас, що здійснює управління, має монополію на військову освіту, право носіння зброї й право всебічної освіти; клас, що управляє, не може здійснювати будь-якої

економічної діяльності, йому категорично заборонено заробляти собі на життя; г) в лоні керівного класу здійснюється постійна й суворая цензура за будь-якою інтелектуальною активністю та постійна пропаганда, яка має на меті вироблення та єднання помислів; забороняється впровадження будь-яких інновацій у вихованні, законотворчості та релігії; д) самодостатність держави; держава повинна прагнути до економічної автократії; у протилежному разі керівний клас або буде залежати від класу купців або стане ним; перший прихильник такої альтернативи підкупить владу, інший порушить її єдність, а отже, стабільність держави [3, 108–109].

Відтак, маємо справу з кількома елементами, що характеризують тоталітаризм як витвір сучасних політичних систем: панування одного класу – керівного, за формулою: що добре для нього, – добре для держави; цензурування інтелектуальної діяльності з тим, що з лона суспільства усуватимуться ті, хто шкодить суспільству або є потенційними злочинцями; запровадження пропаганди, яка забезпечує «однотунність» суспільства.

Зауважмо, в ідеальній платонівській державі йдеться не просто про заперечення індивідуалізму, вираженого відомим висловлюванням: «Частина існує для цілості, а не цілість для частини» чи «ти створений для всіх, а не всі для тебе» на користь холізму чи колективізму, а про непередбачуваність чи непевність, закладену в природі людської думки. «Людські істоти підзрюються у здатності мислити, і на це не можна не зважати, оскільки людська здатність мислити передбачає здатність змінювати погляди» [4, 463].

Загроза для керівного класу, що виникає зі «здатності людини мислити», як гадає Платон, може бути мінімізована у превентивний спосіб: «Жодна держава не чинить погано, доки вона сильна; держава може чинити насилля не тільки щодо власних громадян, якщо це зміцнить її, але й щодо інших держав, якщо це не послабить її саму» [3, 130]. Моральний релятивізм, у якому держава, а не людина визначає, що добре, а що погано, в підсумку призводить до діянь проти громадян, до фізичного чи психічного насилля над ними (в ім'я добра держави, а отже, спільного добра). «Найважливішим є те, – пише Платон, – щоб ніхто, ніколи не залишався поза управлінням, чоловік чи жінка, щоб не звикли чинити по своєму, ані у важливих справах, ані у розвагах. Під час війни й у мирний час їх очі (громадян) повинні бути повернуті до призначеного над ними, вони повинні підпорядковуватися йому в найдрібніших справах й виконувати всі його накази: рушати, навчатися, мити, споживати їжу, зриватися вночі тощо... Одне слово, всі повинні звикнути з тим, що ніхто не може чинити по своєму, ніхто не повинен вміти чинити по своєму, а лише разом з усіма» [5]. Заперечення спонтанних та добровільних діянь громадян, на користь спільних ініціатив, було характерним для бачення ідеальної держави Платона, так само як для фактичних й практичних втілень тоталітарних режимів ХХ ст.

Елементи ідеологічних основ функціонування держави, у яких насилля є категорією справедливості, можна помітити в натуралістичній філософії Т. Гоббса (1588–1679) – англійського філософа-матеріаліста, засновника англійського емпіризму й асоціанізму (коли «чуттєвість втрачає свої фарби й перетворюється в абстрактну чуттєвість геометра»). Тіло держави, на думку Т. Гоббса, постає зі страху й поклоніння перед егоїстичними бажаннями індивіда (Номо homini lupus est – Людина людині вовк), з'єднуючись з розсудливістю, утворює права й обов'язки. Т. Гоббс був прихильником обмеження свободи людини («кожна держава так сильно

обмежує свободу громадян, що про неї може згадуватися тільки у вузький проміжок часу») [6; 7, 194]. Право на страх і розсуд є мірилом добра і зла, постає разом із державою, на чолі якої стоїть монарх, котрий дбає про державний механізм. Монарх є єдиним інтерпретаром цих прав [6; 7, 194].

Державі як найвищій вартості повинна підпорядковуватися суспільна активність і зовнішня – праця, відпочинок тощо, і внутрішня – її можна окреслити як власну ініціативу (етичні вподобання, релігійні погляди тощо). «Приватно особа може вірити у що хоче, але без відповідної санкції держави ця віра є тільки забобом. З цього слідує, що думка у якогось Бога вірити, яку визнавати релігію й у яких формах, належить суверенові» [6]. Роздуми Т. Гоббса про обмеження права поширювалися на політичні партії. Кожна з них не могла діяти, якщо не вторувала ідеології держави.

До цих пір ми говорили, що політична думка й практика мали досвід обмеження активності громадян. В. Вудель вдало зауважив, що натуралістична думка Т. Гоббса рухається далі: «Держава повинна контролювати кількість громадян, їй належить проводити демографічну й популяційну політику..., а отже, сфера статевого життя підконтрольна державі» [7, 206]. Подібні дефініції Т. Гоббса тривалий час були лише теоретичною утопією, аж поки в Китайській Народній Республіці держава не втрутилася в регулювання права на дітородження своїх громадян. Що ж, ми є свідками того, як думка випереджає реальність.

Значення примусу й страху для ефективного функціонування держави походить від спостереження за крайніми виявами егоїзму, коли людина для заспокоєння власних потреб здатна вчиняти конфлікти з іншими людьми. Якщо так, то «без контролю держави немає власної релігії, етики, моралі; так само як немає власності, урядування й урядів. Без контролю держави (меча держави) не існують будь-які домовленості між громадянами» [7, 204]. Т. Гоббс пропонує не що інше, як зміну природи страху, тобто, страху не перед завчасною смертю, заподіяну іншою людиною, а страху перед мечем держави, що карає, без огляду на форми і принципи.

У дефініціях Ж.-Ж. Руссо (1712–1772) держава постала як протизвага людській природі, основною ознакою якої є природна (гаратована фактом самого народження) рівність. Найвище людське право – рівності – скасувала приватна власність й розшарування між людьми – поділ на бідних і багатих. Боротьба за рівність так виснажила особистість, що вона передала право захисту її життя та власності державі, уклавши з нею договір. Так постала держава. Відтоді, свобода особистості обмежена правом участі в колективному правлінні (система репрезентації, як уважав Руссо) давала більше влади окремим людям, аніж їй належало від природи) й обов'язком підпорядковуватися державі. Отже, головною метою держави є «ресоціалізація» особи (чи, підперте інституційним примусом, «навернення»), що слід розуміти як безоглядне підпорядкування громадського життя державному [8, 167–189]. У поглядах Ж.-Ж. Руссо на природу, роль суспільства і держави існує багато відмінностей від гоббсових. Інші теоретичні припущення навряд чи можна було б мотивувати одночасно теоріями цих двох філософів. Проте, у застосуванні пояснення генези поняття тоталітаризму цілком виправдані.

Прогалину (часову й теоретичну), що відділяє платонівську філософію й сучасні форми тоталітаризму заповнює філософія Г. Гегеля (1770–1831), який, між іншим, відомий тим, що, на закид про неузгодженість його астрономічної теорії з фактами, відповідав: «Тим

гірше для природи». Нас цікавить та частина роздумів Г. Гегеля, в якій він доводить вищість держави над суспільством та особою. Скористаймося цитатами з його творів: «Держава є Божою ідеєю на землі... Ми повинні прихилитися перед тим, що є Божим на землі... Державу слід розуміти як організм... Держава знає, що робить... Те, що існує реально – вічне... Держава існує сама для себе. Держава є справжнім моральним життям» [9, 279–379]. Висловлювання Г. Гегеля є прямою вказівкою на те, що держава є чимось суттєвішим, ніж людина. Вона є моральним авторитетом, який займає найвищий щабель суспільного розвитку.

Отже, систематизуємо ідеї Гегеля: а) держава є втіленням Духа народу (чи раси); один обраний народ призначений для панування над іншим; б) держава як природний протиник усіх інших держав стверджується у війні з ними; в) держава звільнена від будь-яких моральних зобов'язань; єдиним суддено держави є її історичний успіх; людина знаходить своє призначення лише в колективі; пропаганда не завжди може бути правдивою; г) війна молодих народів проти старих є «етичним» принципом; війна, доля і слава – найвищі чесноти держави; д) державою керує «творчий потенціал Великої Особистості»; є) ідеал життя героя супротивний життю звичайного буржуа у його сірій екзистенції.

Знівелювання особистих інтересів, на користь колективних, є основою філософії К. Маркса (1818–1883). Його теорія розвитку суспільства на «суто економічних засадах визнана у XIX ст. за суто політичну». У «До критики політичної економії» (1859) К. Маркс наполягав на значенні економіки у людській діяльності [10, 6]. На його думку, внутрішня гармонія суспільства виникає лише тоді, коли власність на засоби виробництва належить робітничому класові. Дослівно читаємо так: «Отже, капітал не індивідуальна, а суспільна сила. Таким чином, якщо капітал буде перетворений на колективну власність, що належить усім членам суспільства, то це не буде перетворенням особистої власності на суспільну. Зміниться лише суспільний характер власності. Вона втратить класовий характер» [11, 120–121, 127]. «Молодий гегельянець» (так називав Маркса Р. Арон) вбачав у соціалізмі єдино можливий тип суспільно-економічних стосунків [11, 134–137]. «Соціалізм» як поняття, що протистоїть індивідуалізму, вжив, можливо, вперше П. Леру. 1834 р. в «Revue Encyclopedique» вийшла стаття «Індивідуалізм і соціалізм» («De l'individualisme et du socialisme»), де міститься це поняття. Почесне місце в його доктрині займали суспільні інтереси, які «панують над інтересами особи», котра, в ім'я безкласового суспільства, підкоряється волі «асоціації індивідів»: «Коли в ході розвитку зникнуть класові відмінності і все виробництво зосередиться в руках асоціації індивідів, тоді публічна влада втратить свій політичний характер. Політична влада у власному розумінні слова – це організоване насильство одного класу для придушення іншого. Якщо пролетаріат у боротьбі проти буржуазії неодмінно об'єднується в клас, якщо шляхом революції він перетворює себе на панівний клас і як такий силою скасовує старі виробничі відносини, то, разом із цими виробничими відносинами, він знищує умови існування класової протилежності, знищує класи взагалі, а тим самим і своє власне панування як класу. На місце старого буржуазного суспільства з його класами і класовими протилежностями приходить асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх» – писав К. Маркс у «Маніфесті комуністичної партії» [11, 126–127].

Марксизм, з його місією усупільнення «суспільної сили з політичною»; засудження будь-яких стосунків,

що уярмлюють людину чи вводять її у релігійну оману; знесення поділу між «всіма й визискувачами» (у тому числі жінки: «Історія соціалізму є історією зміни й розвою родини. На зміну патріархальній родині прийде родина, що базується на материнському праві. В соціалізмі жінка буде остаточно звільнена та, відповідно, суспільство буде орієнтоване на потреби жінки, а не чоловіка» [11, 123–124]), використали в ідеологічній доктрині більшовики. Марксизм слід оцінювати не тільки з погляду припущень його теоретика, але й з позиції наслідків, навіть якщо вони суперечать цілям теорії. Знаємо, що 1917 р. не всі більшовики погоджувалися з тим, що усупільнення засобів виробництва й обмеження політичних свобод є метою соціалізму, з одного боку. З іншого – важко собі уявити усунення класових антагонізмів й дуалізм суспільства й держави без абсолютної влади, без чогось, що називається диктатурою пролетаріату. У який спосіб «мільйони людей праці» (тобто, пролетаріат) можуть здійснювати диктатуру? Відкидаючи всі відомі демократичному суспільству управлінські методи (наприклад, поступові реформи, розділення політичної та економічної сфер діяльності тощо), марксизм цілковито підпорядковує всіх єдиній партії й навіть одній людині.

Всі елементи теорії, про які йшлося вище, містять ознаки тоталітаризму, пережитого рядом держав у XX ст., зокрема й Україною. У рефлексіях Платона, Гоббса, Руссо, Гегеля, Маркса так чи інакше мовилося про примат держави над суспільством й особою; уніфікацію й з'єднання того, що є державним, з тим, що є суспільним; заборону спонтанної активності особи, відмова їй в індивідуальному вираженні; пропаганду державної ідеології, із застосуванням терору й страху до тих, хто відмовляється визнати зверхність колективного інтересу над особистим, а отже, є ворогом держави. З'єднання цих елементів, з відповідними (сприятливими) економічними, суспільними, психологічними умовами, цілком могло розвинути в одну з форм тоталітаризму XX ст. – нацизм, сталінізм чи кімерсенізм.

1. Токвіль А. Демократія в Америці / Пер. с фр. – М., 1992.
2. Loewenstein K. Political Power and the Governmental Process. – Chicago, 1957.
3. Popper K.R. Społeczność otwarte i jego wrogowie. – Warszawa, 1993. – Т. 1.
4. Арнольд Г. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. – К., 2005.
5. Платон. Закони: Книга 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/plato>.
6. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/hobbes>.
7. Wudel W. Filozofia strachu i nadziei. Teoria społeczna Tomasa Hobbesa. – Warszawa, 1971.
8. Руссо Ж.-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. – К., 2001.
9. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем. – М., 1990.
10. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М., 1959. – Т. 13.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – М., 1985. – Т. 1.

Shvab L.P. The genesis of the totalitarianism concept^on. The author contends that totalitarianism created by the reality of the XX century. The entire conceptual apparatus is formed by the modern scientific thought. In search of the totalitarianism concept genesis the author deepens into the history of classical political thought, that as the recipe of the authority stability called the elements characteristic for the totalitarianism of the twentieth century, with the difference that totalitarianism was seen as the form of the minority violence over the majority but not as the objective reality.

Key words: totalitarianism, socialism, the state